

Богдан Анатолійович КОРОЛЕНКО,
молодший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук (Київ)

ОСТАННІЙ КРИМСЬКИЙ ХАН ШАГІН-ГІРЕЙ І УКРАЇНА: МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ

Простежено життя останнього кримського хана Шагін-Гірея після його зречення та передачі Криму Російській імперії. Висунуто гіпотези щодо особистої зацікавленості Г. Потьомкіна у вилученні Шагін-Гірея з «великої політики» та визнання останнім у подальшому нелегітимності анексії Криму.

Ключові слова: Шагін-Гірей, Г. Потьомкін, політична історія Криму, Російська імперія кінця XVIII ст.

The work describes the life of the last Crimean khan Shagin-Girey after his renunciation and transfer of Crimea to Russian Empire. The article states some hypotheses on personal interest of G. Potyomkin in removal of Shagin-Girey from politics and recognition by the latter of illegality of annexation of Crimea.

Key words: Shagin-Girey, G. Potyomkin, political history of Crimea, Russian Empire of the end of XVIII century.

Прослежена жизнь последнего крымского хана Шагин-Гирейя после его отречения и передачи Крыма Российской империи. Выдвинуты гипотезы относительно личной заинтересованности Г. Потемкина в удалении Шагин-Гирейя из «большой политики» и признания последним в дальнейшем нелегитимности аннексии Крыма.

Ключевые слова: Шагин-Гирей, Г. Потемкин, политическая история Крыма, Российская империя конца XVIII в.

8 (за старим стилем) квітня 1783 р. російська імператриця Катерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу», що фактично задекларувало поглинання суверенного Кримського ханства імперією [8, с. 897–898].

Аналізуючи процеси політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст., необхід-

но зазначити, що показовою, з огляду на російську державну політику в Криму, була доля останнього кримського хана Шагін-Гірея.

У середині 1770-х рр. ставленик, а згодом фактично намісник Петербурга, Шагін-Гірей відіграв одну з провідних ролей у анексії Криму Росією. Проте, після так званого зречення влади на користь імперії¹, хан, за влучним висловлюванням відомого дослідника-кримознавця Ф. Лашкова, перетворився з учорашнього володаря в простого смертного, подальша доля якого залежала лише від імператорської милості [4, с. 34].

У рескрипті Катерини II на ім'я Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна від 8 квітня 1783 р. декларувалася обіцянка сприяти Шагін-Гіреєві у його намірі посісти престол у Персії або ж, принаймні, в одній із персидських провінцій. Окрім того, ханові призначалося щорічне утримання (200 тисяч рублів), незалежно від місця його перебування [1, с. 243–244]. Проте, це була лише декларація — у Петербурга було зовсім інше бачення майбутнього Шагін-Гірея. А до того величезну роль у подальшій долі хана відіграв фактор особистої антипатії до нього Г. Потьомкіна. За свідченнями сучасників, катерининський фаворит так характеризував колишнього кримського володаря: «...Это человек бездарный и смешной, имеющий претензию быть подражателем Петра Великого, на которого, впрочем, он не походил ничем, кроме своей жестокости» [5]. Це означало, що в умовах Російської імперії кінця XVIII ст., коли вплив фаворитизму на формування політики катерининського уряду, зокрема й кадрової, був вирішальним, політичні та й, зрештою, особисті перспективи були для Шагін-Гірея невтішними.

Не зважаючи на акт зречення Шагін-Гіреєм влади, російський уряд небезпідставно побоювався впливу подальшого

¹ Під час придушення чергового татарського антиханського повстання восени 1782 р. Петербургом були проведені попередні перемовини з Шагін-Гіреєм про неможливість подальшого його перебування на престолі, результатом яких стала домовленість про майбутнє зречення ним влади на користь Росії в обмін на підтримку Петербурга у зайнятті персидського престолу, який в умовах політичної боротьби в Персії залишався на той час вакантним. А в рескрипті Катерини II від 7 лютого 1783 р. була вирішена політична доля останнього кримського хана: «Сохранение его (Шагін-Гірея. — Б. К.) на ханстве не составляет для государства нашего ... интереса». Нетривалі перемовини, які вів із ханом російський резидент С. Лашкарьов, закінчилися в кінці лютого: хан зрікався влади на користь Росії в обмін на обіцянку щорічного утримання в 200 тисяч рублів і здобуття престолу в Персії [4, с. 31–33; 1, с. 232].

його перебування в Криму на суспільно-політичні настрої татар. Тому вирішено було направити хана в одне з російських міст, а на початку — до Херсона. Та незадовго до запланованого від'їзду, Шагін наказав своїй свиті їхати до Азова, а звідти на р. Єю. Сам хан вагався з від'їздом і залишався в Криму до середини літа 1783 р. [4, с. 34].

Фактична відмова Шагін-Гірея прибути до Херсона викликала невдоволення Г. Потьомкіна. У листі від 18 червня він, по суті, вимагав від хана залишити Крим: «...Надеюсь что Вы неумедлите из Крыма выехать, поелику есть на сие Высочайшая воля Ея Императорскаго величества...» [7, с. 269]. Очевидно, Потьомкін побоювався, що факт присутності Шагіна може ускладнити приведення населення до присяги на вірність російській імператриці, оскільки частина кримської знаті все ще вважала Шагін-Гірея своїм суверенним володарем [2, спр. 1206, арк. 1].

Насправді, дії хана переконували в тому, що він усерйоз сприймав обіцяні йому при зреченні політичні привілеї. Перебуваючи на Тамані, хан відіслав до Петербурга приставленого до нього капітана Тугаринова з листами до імператриці, що викликало крайнє невдоволення Г. Потьомкіна. Більше того, «таманське сидіння» Шагіна спричинило ногайські заворушення, придушені на початку серпня 1783 р. командуючим Кубанським корпусом генералом О. Суворовим [7, с. 279].

23 серпня Г. Потьомкін повідомляв імператриці: «...Слух о прибытии его (хана. — Б. К.) в Тамань, рассеваемый между нагайцами, произвел в них колебание». Частина джамбулуків напала на російський форпост на р. Малій Єї, проте безуспішно. Після цього сталася несподівана сутичка з невідомих причин серед самих ногайців. «В сем междуособии, — відзначається у цьому самому листі, — многие погибли из мурз и черни... Начинщик бунта Мамбет Мурзабеков с тремя сообщниками своими захвачены подполковником Лешкевичем и содержится в Азовской крепости». Про кривавість і жажливість міжусобної сутички свідчать наступні рядки: «Мятежников погибло повсеместно до нескольких тысяч; в остервенении своем резали они сами жен своих и бросали детей в реку ... столь сильно было ожесточение развратников» [2, спр. 1639, арк. 1 зв. — 2 зв.].

Відсутність видимої причини цієї жорстокої міжусобної різанини дає змогу припустити, що сутичка, ймовірно, була

спровокована російським військовим командуванням. На нашу думку, Г. Потьомкіну потрібні були переконливі аргументи для обґрунтування необхідності депортації кримського хана вглиб імперії.

Отримавши на початку вересня відповідні розпорядження імператриці, він ордером від 11 вересня наказав О. Суворову оголосити хану імператорську волю залишити негайно Тамань. Татари з ханської свити повинні були присягнути на вірність або виїхати за Кубань. А 13 вересня у листі Шагін-Гірею Г. Потьомкін висловив своє невдоволення його таємними зносинами з «бунтівниками» та вкотре зажадав від хана негайно виїхати до Росії [7, с. 282–283].

На початку листопада Г. Потьомкін отримав від імператриці листа, в якому викладалися інструкції стосовно кримського хана. Листом від 9 листопада князь повідомив монаршу волю Шагін-Гірею: останній повинен був негайно залишити Тамань і прибути до Воронежа. Справа відправлення колишнього кримського володаря покладалася на генерала О. Суворова [7, с. 289–290].

Не зважаючи на накази прибути до внутрішніх губерній Росії, Шагін-Гірей протягом зими 1783/84 рр. та весни 1784 р. залишався на Тамані й лише у травні, скориставшись довірою хана, командуючий російськими військами у Криму генерал О. Ігельстром підступно схопив його в горах, де той перебував зі свитою [14, с. 51–54]. 15 травня 1784 р. хана було відправлено на фрегаті «Святой Николай» до Таганрога, звідки, під охороною 60 козаків донського отамана Іловайського, він відбув до Воронежа, куди прибув у другій половині червня 1784 р.

Перебування у цьому місті гнітило хана. Як свідчать рапорти Г. Потьомкіну від С. Лашкарьова, резидента при Шагін-Гіреєві, хан сприймав своє проживання у Воронежі як безпідставне політичне заслання. «Поживши здесь недель две, — повідомляв 14 серпня 1784 р. С. Лашкарьов, — стал он вседнев-но мне говорить «как де взят он насильно и в виде арестанта везен, то что же далее с ним намерен я делать? Если здешний город определен для него ссылкой, он не предвидит за собою никакого преступления по которому бы заслуживал оную, будучи притом сотворен от бога вольным человеком...» Депресія хана посилювалася відмовою йому в поїзді до імператриці, з якою він хотів зустрітися. «...Расположась ... в загоро-

дном доме, — писав далі Лашкар'юв, — нікуди не выезжаєт, и все дни уединенно провождает» [13, спр. 48, арк. 2].

Проте, в ордері на ім'я С. Лашкар'юва від 19 вересня 1784 р. Г. Потьомкін вказував: «В разсуждении всегдашних беспокойных требований Шагин-Гирея Хана, испросил я все-милостивейшей Ея Императорскаго Величества *позволения не входит в дела его* (курсив наш. — Б. К.), о чем вам чрез сие знать даю...» [7, с. 309].

Власне, це означало одне — перебування хана у Воронежі, з волі Г. Потьомкіна, мало стати своєрідним «почесним» за-сланням без права листування.

Отже, визначальним фактором в ігноруванні хана російським урядом була, як уже зазначалося, особиста неприязнь Г. Потьомкіна до Шагін-Гірея. Крім уже згаданого лорда Гарріса, про це писав також інший сучасник — А. Болотов: «Потемкин за что-то не любил хана и всячески старался не допустить его до двора императрицы, чего он с великою ревностью добивался» [4, с. 37]. Наслідком цього була та обставина, що понад рік — із осені 1784 р. до початку січня 1786 р. — про хана майже не згадували і весь цей час Шагін залишався у Воронежі. Наприкінці 1785 р. хану було повідомлено, що він переводиться в Калугу, куди той і виїхав 7 січня 1786 р. [4, с. 36].

Перебування Шагін-Гірея у Калузі ще більше переконало його в примарності колишніх сподівань. Проте, ще під час проживання у Воронежі хан помишляв про еміграцію до Османської імперії. Відповідне прохання він надіслав імператриці разом із відмовою від пожалуваного йому (на його ж прохання) Катериною II ордена Андрія Первозванного, мотивуючи обидва прохання приписами ісламу. Відмовою від ордена, як припускає В. Смірнов, хан прагнув зарекомендувати себе в очах турків правдивим мусульманином, сподіваючись, повернувшись на політичну арену, заручитися їх сприянням [9, с. 381–382].

Ізольованість Шагін-Гірея продовжувалася і під час його перебування в Калузі. Фактично, єдиним співрозмовником хана в ті часи був приставлений до нього С. Лашкар'юв.

Та особливо неприємні відчуття залишилися в Шагіна після невдалої спроби зав'язати знайомство з О. Безбородьком. Більше того, хану було звинувачено у спробі підкупу Безбородька (до листа хан за східним звичаєм вклав перстень як вияв дружби) за протекцію та організацію поїздки Шагін-

Гірея до Петербурга [4, с. 37; 6, с. 134]. Очевидно, й цього разу не обійшлося без втручання Г. Потьомкіна, який сприймав будь-які дії хана як особисту образу.

Тим часом, ханська свита протягом усього часу залишалася на Тамані. Влітку 1786 р. більша її частина (близько 1300 осіб), відмовившись від присяги на вірність імператриці, переправилася за Кубань до турецьких володінь. А в жовтні, довідавшись про намір Шагіна виїхати до Туреччини, отримали відповідний дозвіл російських властей і решта ханських слуг. 21 жовтня більша частина їх на чолі з Алі-агою вирушила кораблем до Стамбула, а решта — до Києва, аби зустрітися з ханом, який прямував до турецького кордону [4, с. 38–43].

Уперше дозвіл на еміграцію хан отримав ще 24 вересня 1784 р., перебуваючи у Воронежі. Втім, спочатку він остерігався лишати російські володіння, сподіваючись, ймовірно, на зміну ставлення до себе імператриці. Проте ситуація з ігноруванням фактично ізольованого хана (влітку 1786 р. був відкликаний С. Лашкар'юв) лише ускладнювалася. Всі ці обставини змусили його вдатися до єдиного можливого в цій ситуації вирішення проблеми — еміграції до Османської імперії. Можливо, причини еміграції мали більш глибинний характер, проте, як свідчить лист Калузького губернатора М. Кречетнікова Г. Потьомкіну, принаймні приводом до виїзду хана була та обставина, що Шагін-Гірей: «...выезжает из России имел неудовольствие будто от Вашей Светлости» [3, спр. 852, арк. 354].

У вересні 1786 р. хан отримав імператорський дозвіл на виїзд, проте залишався ще у Калузі, очікуючи згоди Стамбула прибути до володінь турецького султана [6, с. 144]. Утримували хана від негайного від'їзду і фінансові труднощі [13, спр. 75, арк. 10].

З Калуги Шагін-Гірей відбув у жовтні 1786 р., а вже на початку листопада перебував у Новгород-Сіверському намісництві, на шляху до Києва. 7–8 листопада хан був у Глухові. Зберігся рапорт глухівського городничого Д. Щоголіва на ім'я П. Румянцева з цікавою інформацією про перебування високого гостя: «Сего ноября 7 [-го] числа Его Светлость хан Шигин -Гирей изволил в город Глухов с Его свитою прибыть, которого я встретил не доезжая города за четыре версты, и по силе вашего сиятельства данного ордера, мною отведена в доме полкового асаула Ивана Полонского квартира, где имел

он ночлег, и по прибытии изволил у меня о здоровьи вашего сиятельства испрашивать. А 8-го числа в путь свой к городу Киеву отправился. При отъезде Его Светлости из Глухова вышедши из своего покоя за оказанную мною Ему учтивость за что он меня благодарил и подарил золотые часы; о чем вашему сиятельству рапортую» [12, спр. 728, арк. 49].

Подальший шлях хана пролягав через на той час прикордонну Васильківську митницю до Хотина. У зв'язку з цим 21 листопада кийвський губернатор С. Ширков приписував Васильківській митниці наступне: «По высочайшем Ея Императорскаго Величества повелению Его светлость хан Шегин Гирей отправлен чрез Киев до Хотина коему Ея ж Ея Императорское Величество повелеть изволила в пути оказывать выгоды и удовольствие, а как теперь уведомляет меня находящейся при его светлости пристав господин коллежский советник Вельяминов, что завтрашняго числа часть свиты ханской отправится за границу, а в след за нею и сам вскорости тудаж отправится, и что при его светлости и его свите никаких товаров пошлине надлежащих нет, а равно и монеты запрещенной вывозить за границу, а в разсуждении чтоб его светлости при проезде не оскорбит остановкою и осмотром рекомендую пропуск учинить безостановочный» [11, спр. 144, арк. 4]. 27 листопада С. Ширков приписував митниці: «курьера господина прокурора Есипова с выкупленными по высочайшем Ея Императорскаго Величества имянному повелению Его светлости хана Шагин-Гирея бралаиантовыми вещми в след за ним рекомендую безостановочно за границу пропустить» [11, спр. 144, арк. 3]. А вже 29 листопада Васильківська митниця повідомила кийвського губернатора, що: «отправленные ис Киева Его светлости хана Шагин Гирея с татарским начальником Угасом и с будущими при нем лошади чрез здешнюю таможду без задержания пропущены за границу» [11, спр. 135, арк. 1].

У грудні ханський обоз прибув до кордону з Османською імперією, зупинившись неподалік Кам'янця в очікуванні дозволу на в'їзд до турецьких територій. Зрештою, 24 січня 1787 р. ханський посланець Сеїт-Ахмет-Ефенді привіз відповідний лист від візира і 27 січня колишній кримський хан залишив кордони Російської імперії [4, с. 43–44].

Подальша доля Шагін-Гірея склалася трагічно. Прибувши до Туреччини, кримський хан невдовзі був засланий на о. Ро-

дос. Тут у шеваллі (липні-серпні) 1787 р., за наказом султана, як писав турецький історик Васиф-ефенді, він був: «... казнен через нарочито командированого с этой целью мубашира» [9, с. 384]. Так безславно закінчилося життя останнього кримського володаря Шагін-Гірея.

Важко стверджувати напевне, як Шагін-Гірей особисто оцінював анексію Кримського ханства, її міжнародно-правову легітимність і незворотність. Проте, наведемо досить показовий факт, який гіпотетично свідчить про бажання хана реабілітуватися, принаймні, перед собою. В пам'ятних записках статс-секретаря російської імператриці О. Храповицького є цікавий запис, що 8 квітня 1787 р., тобто в четверту річницю анексії Криму, Катерина II отримала надісланий колишнім кримським ханом Шагін-Гіреєм патент і ордер на чин гвардії капітана, причому, що примітно, без супровідного листа [10, с. 25]. Можливо, цей символічний акт экс-хана мав засвідчити імператриці нелегітимність анексії Криму...

1. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел [Текст] // Сб. имп. Рус. истор. о-ва. – СПб., 1880. – Т. 27.
2. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1.
3. ІР НБУВ. – Ф. 5.
4. *Лашков, Ф.* Шагин-Гирей, последний крымский хан [Текст] : истор. очерк / Ф. Лашков. – К., 1886. – 46 с.
5. Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II. 1781–1783 годы [Текст] // Русский Архив. – М., 1874. – № 11. – Стлб. 867.
6. *Мурзакевич, Н.* Выезд последнего Крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1786 г. [Текст] / Н. Мазуркевич // ЗООИД. – О., 1883. – Т. 13. – С. 132–155.
7. *Мурзакевич, Н.* Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год [Текст] / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – О., 1881. – Т. 12. – С. 249–329.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое / под ред. М. М. Сперанского. – СПб., 1830. – Т. 21.
9. *Смирнов, В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России [Текст] // ЗООИД. – О., 1889. – Т. 15. – С. 152–404.
10. *Храповицкий, А. В.* Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй [Текст] / А. В. Храповицкий ; изд. полное, с примеч. Г. Н. Геннади. – М. : Унив. тип., 1862. – 294 с.
11. ЦДАУК. – Ф. 118. – Оп. 1.

12. ЦДІАУК. – Ф. 736. – Оп. 1.
13. ЦДІАУК. – Ф. 1959. – Оп. 1.
14. *Энгельгардт, Л. Н.* Записки Льва Николаевича Энгельгардта. 1766–1836 [Текст] / Л. Н. Энгельгардт ; прим. и указатель М. Лонгинова. – М. : Изд. «Рус. Архива», 1867. – 240 с.+7 с.

Короленко Б. А. Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії.

Ключові слова: Шагін-Гірей, Г. Потьомкін, політична історія Криму, Російська імперія кінця XVIII ст.

На значній документній базі простежено життя останнього кримського хана Шагін-Гірея після його зречення та передачі Криму Російській імперії. Розкрито подробиці його перебування на Тамані, «почесного» заслання у Воронежі та Калузі, шляху до Стамбула через українські землі (зокрема Глухів). Висунуто гіпотези щодо особистої зацікавленості Г. Потьомкіна у вилученні Шагін-Гірея з «великої політики» та визнання останнім у подальшому нелегітимності анексії Криму.

Korolenko B.A. The last Crimean khan Shagin-Girey and Ukraine: little known sources to biography.

Key words: Shagin-Girey, G. Potyomkin, political history of Crimea, Russian Empire of the end of XVIII century.

The life of the last Crimean khan Shagin-Girey after his renunciation and transfer of Crimea to Russian Empire is described in the work basing on significant document basis. It gives the details of his stay in Taman, «honourable» exile to Voronezh and Kaluga, his way to Istanbul through Ukrainian lands (especially Glukhiv). The article states some hypotheses on personal interest of G. Potyomkin in removal of Shagin-Girey from politics and recognition by the latter of illegality of annexation of Crimea.

Короленко Б. А. Последний крымский хан Шагин-Гирей и Украина: малоизвестные источники к биографии.

Ключевые слова: Шагин-Гирей, Г. Потемкин, политическая история Крыма, Российская империя конца XVIII в.

Прослежена жизнь последнего крымского хана Шагин-Гирей после его отречения и передачи Крыма Российской империи. Раскрыты подробности его пребывания на Тамани, «почетного» выселения в Воронеж и Калугу, пути к Стамбулу через украинские земли (в том числе Глухов). Выдвинуты гипотезы относительно личной заинтересованности Г. Потемкина в удалении Шагин-Гирей из «большой политики» и признания последним в дальнейшем нелегитимности аннексии Крыма.